

1. **LITERA** (352) sb f

-t- (343), -tt- (9).

e oraz a jasne (w tym w a 3 r. błędne znakowanie).

sg N litera (51). ◇ G litery (78). ◇ D literze (2). ◇ A literę (32). ◇ I literą (23). ◇ L literze (14). ◇ pl N litery (31). ◇ G liter (45). ◇ D liter(o)m (1). ◇ A litery (28). ◇ I literami (30), litery (1); -ami : -y *HistAl* (3:1); ~ -ami (27), -ami (1) *KrowObr*, -(a)mi (2). ◇ L literach (9); -ach (5) *SienLek*, *JanNKar* (3), *JanNKarKoch*, -ach *StryjKron* (3), -(a)ch (1). ◇ du N (cum nm) literze (6) *JanNKar* E2, E3, Fv, F2v, *JanNKarKoch* F2v, Gv. ◇ A (cum nm) literze (1) *JanNKar* Fv.

Sł stp brak, *Sł stp nazw os*, *Cn notuje*, *Linde XVI* (jeden z niżej notowanych przykładów) – XVIII w.

1. Znak graficzny głoski, zwykle utożsamiany z jej wartością fonetyczną, tj. samą głoską; *littera Mymer*¹, *Mącz*, *Calep*, *Cn*; *elementum*, *gramma Mącz* (306) : *Mymer*¹ 10v; *FalZioł* +2; gdyż przez nich mowa dołtateczna nie może być, dla niektórych liter czo łie w wargach zamykaia, iako łą B F P M. *GlabGad* C2, C5; iłz [...] wiele punktów nad literami/ druku bynámniéi niechedożą/ i częłto kroć takie punktowane litery bywaią opułzczone *MurzOrt* B; O który literze [i] ołobliwie pamiętáimy/ że gdy się trafi włłowie napifaná/ niemábyć łama przez się wymáwiána ale zdruą bliłką literą *MurzOrt* Bv, B, Bv, B3 [4 r.]; ktho łye przy iłz nie ielt písmo iego/ táki ma przyłýądz [...]. Włzáłże [...] táki bywa pokonány przez łwiádky y przez przyrownánie Liter. *GroicPorz* y3v, y3; inni od nich wynálełzi łwe łołtronne píłanie/ iáko Zydowie od Káldeyczykow/ Arábowie od Zydow Rulacy od Grekow/ Ormiánie tełz od Grekow ináłkłzemi literámi niłz Ruł *BielKron* 335v, 159v, 441v, Mmmm2; Apocope, Odyęcie/ álbo odrzucenie yedney litery od końcá łłwól/ Ut: peculi, pro peculi. *Mącz* 12c; Tetragrammaton, Co cztery litery ma yáko yełt imię Bołe v zydow Iehoua. *Mącz* 453a, 11d, 12b [2 r.], 148b, 195d, 219b, 250c, 436b; w których przezwiłkach [trząłca i trzęławica] nie káłdy roznołci baczyl/ áłczkolwiek iáłna ielt/ bo iáko roznyymi literámi przezwiłká zwięczá/ tháłke tełz drzenie tych chorób [...] z roznych przyczyn przychodłi *SienLek* 142; *ModrzBaz* 88; *SkarŻyw* 520; Deltoton łwym imięniém Gréłowie miánuia/ Bowiém czwartą literę ná ten kłłztałt máłuiá. *KochPhaen* 9; *Calep* 608a, 1039b, 1061a; *KochCz* B2; Kiedy záłię ktore łłowo do wyrozumienia potrzebne/ áłcz nie w Lácińłkim/ ále w Graeckim łię náydowáło/ tedy m ie tełz inłzą literą w texcie łołózył *WujNT przedm* 20, *przedm* 14, 20 *marg*, s. 870; ze dwudziestu czterech liter łłánęło obiecáłdo Gréłkie, á potym wedle niego y Lácińłkié, choć iedną literą mniéy. *JanNKar* B3v; że żadného ięzyká niemáłz, któryby niemáł mieć literę włáłną w łwéy mowie różną od Lácińłkich względem tonu. *JanNKar* Dv; To RZ [...] ielt bárzo potrzebne dla wielu łłów. bo czáłem obie literze rázem brzmiá, y czyniá iednę łyllábę *JanNKar* F2v; Niémáłz bowiem litery żadnéy, któraby bliłzey do i/ przyłtępowáłá/ iáko to/ y *JanNKar* F4v, B3 [2 r.], B3v, B4v, C, C2v (45); *JanNKarGórn* G3v [2 r.], H, Hv, H2; H wedle Grammatików nie ielt litera *JanNKarKoch* E4v, D4v, Ev, E3v, F2v, Gv [2 r.]; *JanNKarOrz* F3v [3 r.]; Lepiey łię włtydác łynu, niłz záłowác, chocia Te obie łłowa tyłofz liter w łłobie máia. *CiekPotr* 24.

littera czego [= w jakim tekłcie] (1): że woleli niektore omyłki ábo rozne czytánia w łłwiętych kłłięgách cíerpieć/ á niłzli [...] namniéyłzą literę píłmá S. odmieniáć. *WujNT przedm* 5.

W łłółczeniu z nazwą litery [litera + nazwa (32), nazwa + litera (3)] (35): *MurzOrt* B, B2v; iłz [łłacinnicy] W litery niemáia/ przeto miáłto niey V píłzą *BudBib* cv; Romiith Zydowłłkie nie może łię

kończyć w literę *Thau WujNT 870, przedm 19*; O téy literze /o/ mówiąc zemną pan Kochánowŕki chciał áby ná *žadnym /o/ po którymby ízłá litérá m/ álbo n. kréfká žadna kłádžiona nie byłá JanNKar F2, Ev [2 r.], E2 [2 r.], E2v [2 r.], E3, E4 [2 r.] (18)*; Tá literá /y/ *žáwdy vocalis íeŕt JanNKarGórn G3v, H2; JanNKarKoch Ev, Gv, G2 [3 r.], G2v*; w náŕchym piŕmie podle c. póŕpoliczie kładá z. literę literze c. przecywná *JanNKarOrz F3v, F3v [2 r.]*.

W połączeniu z przymiotnikiem od nazwy etnicznej określającej alfabet lub krój litery [litera + przymiotnik (14), przymiotnik + litera (10)] (24): HistAl M8; wynálázłá im piŕmo náŕze Lácińŕkie [...] według Greckich liter BielKron 51v, 48v [2 r.], 264v, 335v, Llll, Mmmm2; GórnDworz F5; BielSpr 49; JanNKar B3, B4, C2v, C3v, E3, Gv; JanNKarGórn Gv. Cf »[jakimi] literami pisać«.

W charakterystycznych połączeniach: literę (litery) malować, odjąć, odmieniać (4), wymawiać; liter(y) formowanie, malowanie, odmienianie (2), przydanie (2), wymawianie; dźwięk liter(y), kształt, rozmaitość, rozność, ton, znak; litery(-a) greckie (11), indyjskie (2), kaldejskie, łacińskie (10), niemieckie(-a) (2), rzymskie, słowańskie, staroŕwieckie, wiétsze, złote (2), żydowskie(-a) (5).

Zwroty: »[jakimi] literami (na)pisać, wybić, wydrukować, (na-, wy)pisany, (wy)drukowany, wybity, wyciśniony« [w tym: z przymiotnikiem od nazwy etnicznej (7)] (szyk zmienny) (4:2:1:4:2:1:1): kazał ná nim [na ślupie] ten tytuł litery/ Greckimi/ Lácińskimi y Indyijskimi wybić. HistAl K6, L3v, M7v; íž tá m ná Ratuŕzu wybito złotemi literami/ ty ŕłowá PAWŁOWI trzećiemu Papiežowi KrowObr 8; BielKron 205, 283; BudNT q4v marg; A tę przerzeczoná Kronikę Pruŕká ŕtároŕwieckimi literámi ku wycytániu trudnymi piŕŕaná/ nálažł sławney pámiéci Pan Ian Chodkiewicz StryjKron 288, 652; LatHar 525; íž rychłó žás potym Nowokrzczeńcy [...] wydáli drugá [Biblijá] w Nieŕwiežu [...] ŕkromno y drobnieyŕzá literá drukowaná WujNT przedm 2, przedm 20, 29, Luc 23/38; JanNKarGórn D4.

»litery składać« = sylabizować [tu zmiana przypadku pod wpływem czasownika „uczyć”] (1): nye wŕŕytkyego rázem potrzebá dzyceyęcyá včyć/ pirwey obyecádłá [...] potem ŕylábizowác albo liter ŕkłádác GliczKsiąž 18.

Wyrażenia: »litera cienka« = prawdopodobnie spółgłoska bezdźwięczna (1): Polaká Láchem tylko lámá Ruŕ miánuie. Czy to íeŕt íákoby vćinek cáłégo ŕłowá/ Polak/ z przewróceniem óŕtátniey litery cienkiéy w ŕwoię hrubá KochCz Bv.

»głóŕna litera« = samogłoska; vocalis Mącz (2): Mutae literae, Littery nieme/ Niemáyáce fámy z ŕiebie žadnego dźwięku yeŕli k niem vocales á głóŕne littery nie będą przyłóžone. Mącz 239d, 504c.

»litera hruba« = prawdopodobnie spółgłoska dźwięczna (tu o „ch” mylnie identyfikowanym z ruskirn „h” dźwięcznym) (1): KochCz Bv cf »litera cienka«.

»mała litera« [o kursywie; zawsze sg w funkcji pl] (3): Słowá máłá literá w texcie wyciśnione/ íá przydáne dla lepszego wyrozumienia WujNT przedm 29, przedm 29 marg, Ddddd2.

»niema litera« = spółgłoska; muta litera Mącz (1): Mącz 239d cf »głóŕna litera«.

»pierwsza litera« [w tym: czego (3), w czym (1)] (6): gdyć íye przyda/ [...] íž naydžieŕz imię žiołowi którégo nieznaŕz/ miey ná bácznoŕci piérwŕzá literę onégo imienia/ bierz íye z nim/ do vkázáczá/ którégo porządek íeŕt podług obiécádłá SienLek 196, S[ss]; íž piérwŕza literá w tym imieniu Božym/ to íeŕt Iod: znáczy Oycá CzechRozm 16v; GostGosp 118; KochCz B2; SarnStat 1286.

»trzy litery« = *być może błędne tłumaczenie gr. τετραγράμματος* '[słowo] czteroliterowe', zastępującego imię „Jahwe” (1): A tak niech mówi ten/ który Zydowi przyśięgę przepowiedzieć będzie. Heliafzu Zydzie/ ia ciebie nąpominam przez te trzy litery [tres literas JanStat 1129]/ y przez ten zakon/ ktory dał pan Bog Moyzełzowi SarnStat 264.

Szeregi: »litera albo figura« (1): W ięzyku polłkim/ kto chce wyrazić ten dźwięk ktory w wymawianiu łów łyżemy/ ty litery abo figury musi znać MurzOrt B.

»litera, (albo, i) słow(k)o« = *litera aut (vel) dictio* JanStat [szyk 5:2] (7): *RejKupSekl* ee8; *StryjKron* 792; WSzyłtkie inne winy przypadające dla niedostátku iedney litery/ álbo całego łowá/ álbo którégokolwiek niedostátku w Pozwie [...] pfuiemy SarnStat 752 [idem 824] 58, 752, 824 [2 r.].

»litera a(l)bo syl(l)aba« (6): *Mącz* 12b, 99c; *GórnDworz* Q2; tedy y tu w drukowaniu tey Kroniki moiey trąfiło fie kilka omyłkow w literach y w fylłábach niktorych *StryjKron* 792, 792; *SarnStat* 58.

»litera albo znak« (1): tak téz [języki] zatym máią pewné litery swoie, álbo znaki, którými wyrażią onę włańność przyrodzoną ięzyká swoiego. *JanNKar* C3.

W przén (1) : bo v nas sílá fzláchćicow ná przewlokłe fki/ choć w fzláchectwie y iedney litery nie máią. *VotSzl* F.

a. *Czcionka* (5) : Przeto iuż ia zięt tą wielką chćiwością/ gdyżem zgotował litery/ á wślytki ku pińmu potrzeby/ [...] Wziąłem przed fie śmiełznego á krotofilnego Márchołtá gadanie z Salomone^m *March¹Wiet* Av; *KwiatKsiąż* Q3v; Coagmentum literarum, Stáwianie á złożenie liter na drukowanie. *Mącz* 58b; *StryjKron* 792; *JanNKar* D4.

b. *Słowo napisane; tekst, pismo* [tylko pl lub sg w funkcji pl] (24) : ktorzy pińmá fwiętego nierozumieią/ tylko literę zwierzchu g[ł]odzą. *KrowObr* 140; vkażáło fie nád nim koło świetne z tymi literámi/ Iezus *SkarŻyw* 462; A ieflic połługowanie śmierći literámi wyrażone ná kámieniách/ było we czći *WujNT* 2.Cor 3/7.

litera czego (1): Nie to tedy włańnie Bálwanem iefł/ co Bogá prawdziwego [...] wyraża: (boby tym fpořobem litery pińmá ś. były Bálwanem) *PowodPr* 28.

Wyrażenia: »namniejsza litera« = *choć jedno słowo* (2): vpaść wślytká Koroná Polłka musi/ iefłize ty namnieyřzey Litery w Przyśiędze Krolewřkiej náruřyřz. *OrzRozm* B3v; *CzechEp* 362.

»litera pisana« (1): cokolwiek Moyzełz piřał wklęgách fwych co fie tknie fámeý litery piřáneý/ [...] to zowę zakonem Moyzełzowym docześnym. *CzechRozm* 88.

Szereg: »litera i pismo« (1): gdyż literá y pińmo zá nikim dekretu nie vczyni/ iedno vrzędowi vkaźuie iáko pořtąpić ma *SkarKazSej* 698a.

W przén (1) : *Hyacinthe* záłósnieý niż pierweý zákwitay/ A pláćliwé litery řam ná łobie czytay. *KlonŻal* A3v.

α. *Stary Testament jako zbiór przepisów dotyczących zewnętrznych praktyk* [większość przykładów nawiązuje do 2. Cor 3/6] [zawsze sg w funkcji pl] (15) :

litera czego (1): ále iř łą káznodzyeymi Ewányelieý fwięteý/ [...] á nie przepowiadáćze litery zakonu/ kthory nie przynoří łáłki y grzechom odpuřczenia *RejPosRozpr* c.

W przeciwwstawieniu: »litera ... duch« (13): *KromRozm II* n3v; Iř my iefłełmy řludzy Teřtámentu nowego/ nie litery/ ále Duchá. *KrowObr* 144, 144 [2 r.]; *RejPosRozpr* c; *CzechRozm* 94v; *NiemObr*

83; tak abyśmy fluzyli w nowości ducha/ á nie w ftárości piéma (*marg*) litery. (-) *WujNT Rom 7/6*; bo literá zábiia: á duch ożywia. *WujNT 2.Cor 3/6*, s. 628 *marg*, 629 [2 r.], Zzzzz4.

Szeregi: »Stary Testament i litera« (1): Kápłani ábo fludzy nowego Teftámentu máią być w wietfzey czci/ á nizeli fludzy ftárego Teftámentu y litery. *WujNT 2.Cor 3 arg*.

»tcionka albo litera« (1): iż tcyonká álbo literá zábiya *KromRozm II n3v*.

[*Grupa ta wykazuje bliskie związki ze znacz. 2., które się z niej zapewne rozwinęło*].

c. *Umiejętność pisania i czytania [zawsze pl lub sg w funkcji pl] (6)*: *BielŻyw 101*; MYedzy nyeukámi á ludźmi proftemi/ y temi ktorzy trochę litery zákusili/ á przed tym nizeli do fwego poftánowyenya żywotá przyfzli/ fzkólowáli/ powftáyą wyęc o tem [o wyborze szkoły dla syna] gadányá *GliczKsiqż G5v*; *Nicoftatá wiefzczká [...]* Láćinnikom lithery pokazála *GórnDworz Z*; *Literatura Eadem quae grammatica – Vmieietnoć liter. Calep 608b*; [Cf iżby to Polacy wiedzieć mogli/ (mowię o tych ktorzy *litas* nie máią) co ieft *Hiftrio GórnDworz B2v*].

Zwrot: »litery znać, znający« (1:1): *GlabGad A3v*; ktorzy dzyeweczki/ pirwey nizli litery znać poczną/ vczą háwtowác ábo fzyć *RejPosWstaw [41³]*.

d. *W zastosowaniu innym niż zapisywanie słów (w sygnalizacji układów alfabetycznych, w numeracji, w odsyłaczach marginesowych, w funkcji magicznej, symbolicznej, w geometrii itd.) (71)*: ten co fkarb fchowál Siedmiá liter náznámionował *BierEz E3, E2v [2 r.]*, *E3 [2 r.]*; przydátki y wykłady pokráyne dla tego fá wedle obiecádła literámi náznáczone *BibRadz *5v, *5v*; Przez ty litery też oni liczbę rozumieją. *BielKron 45v*; *SienLek 196, S[ss]*; *GórnDworz T5*; Niech ná przykład będzie *Linea*, którą názwieim literámi/ a.b. *GrzepGeom C4, E [2 r.]*; *RejZwierc Aaa3*; przewodzić ie sfzykowawfzy tym obyczáiem ná Koniech/ iáko w tey *Figurze* przes Litery náznáczone. [tu rysunek przedstawiający figury złożone z liter y] *BielSpr 71v, 19*; *BudNT przedm a6v, k. Kk8*; *LatHar [+12]v*; Dálej záfię [...] fá *Concordántiae* ábo mieyfća podobne ták z Nowego iáko y z Stárego Teftámentu popifáne/ kázde z rozdziałem y z wierfzem twoim/ y nád to z literą/ która cząftkę rozdziału známionuie. *WujNT przedm 25*.

W połączeniu z nazwą litery [litera + nazwa (20), nazwa + litera (3)] (23): *Litera salutaris. Litera A.* przes którą fędziowie wolno puřczáli oskárzonego. *Mqcz 195d*; pod literą B. naydziefz ból główny *SienLek S[ss]*, 196; gdzie ftoi p literá znaczy lud piefzy/ zbroyne gdzie ipfylon literá *BielSpr 18v, 33v*; *BudNT przedm a6v*; *MWilkHist ktv [2 r.]*; Lecz kędy nie tylko Graeckie Krolewfkie/ ále y Láćińfkie [...] ábo Syryińskie/ co więcey/ ábo mniej/ ábo ináczey máią/ to nie tylko literą G. ále y tymi literámi/ L. ábo NL. K. y S. wfzędý náznáczone. *WujNT przedm 16, przedm 13, 14, 15, 16 [3 r.]*, 20 (12); *SarnStat *6 [2 r.]*.

W połączeniu z określeniem rzeczy oznaczanej [w tym: ai (14), G sb (2)] (16): *Litterá Niedzielná/ do prędkie⁸⁰ ráchunku dopomoże dobremu gořpodarzowi LatHar [+12]v, [++], [++v], [++2], [++2v], [++3] (14)*; *Litery Rozdziałow. Concordántie. Litery mále Concordánciy. WujNT przedm 25 marg.*

Wyrażenie: »litera mała« = *minuskuła [szyk 3:1] (4)*: przydáne fá do nich/ y w texcie przeciwo nim litery mále/ a b c d. *WujNT przedm 25, przedm 25 marg, 28, 29*.

α. Jako kształt [zawsze z nazwą litery] (8) : Zawieszanie Kniemu, W nim litera C wielkie s stuk Diamentowich. *WyprKr* 8, 31v; Piąłem też iako klin ordynować ná kształt litery V [...], ná kształt litery A *BielSpr* 31v, 21, 21v, 23v.

W połączeniu z przymiotnikiem określającym alfabet (1): tedy ieden chorąży Tatarłki nofząc wielką chorągiew na kthorey wymalowana była graeczka litera chi, thim znamieniem x [...] począł oną głową mocno trząć *MiechGlab* 11.

2. Dosłowny, zewnętrzny sens, formalna interpretacja; littera Vulg [w tym: w odniesieniu do Pisma św. (44) – Starego Testamentu (43), do prawa (2)] (46) : *Leop Rom* 2/27; ponieważ w zakonie nic więcej nád literę nie vpátruią. *CzechRozm* 99, 83v.

litera czego (2): Ták literá nowego teftámentu nie dobrze rozumiána/ ani Duchem Chriftuśowym [...] wykłádána/ zábija haeretyki *WujNT* 629, 629.

W przeciwstawieniach: »litera ... duch (10), (zmysł) duchowny (2), rzecz, sens« (14): *KrowObr* 204; *Leop Rom* 2/29; *WujJud* B5v, 78v; *CzechRozm* 98v, 105, 135, 142v, 178; iż też piśmá ś. ták tylko po zwierzchnie czytáli y wykłádáli: ná literę fię oglądáiąc/ á ducha w niey nie vpátruiąc *CzechEp* 210; *GórnRozm* I4; *WujNT Rom* 2/29, 2. *Cor* 3/6, s. 838.

Zwroty: »wedle (a. według) litery rozumieć (się), rozumiany« (3:3): *BielKron* 35v; *CzechRozm* 113v, 135; *CzechEp* 371, 410; To mieśce prorockie [...] tu ná Chrifta Pána przytoczone/ choćby fię wedle litery ináčzey rozumieć mogło; vczy nas dobrze wykłádác piśmá ftárego zakonu. *WujNT* 9.

»litery się trzymać« (4): litery fie trzymáią nędznicy/ niehcąc zmyłfu duchownego przypuścić *CzechRozm* 135; *WujNT* 22 [2 r.], 23.

»wedle litery wykłádác« (3): Bo gdzieby to kto wedle litery chciał o gorze Siońłkiej wykłádác: tedyby ták rozumieć musiał/ że nigdziey chwalczy Bożych prawdziwych nie miało być/ iedno ná gorze oney. *CzechRozm* 114, 115 [2 r.].

Wyrażenia: »pozwi(e)rzchn(i)a litera« (2): o duchu á pozwierzchney literze. *WujJud* 78v [*idem*] B5v.

»litera prawna« (1): w ludziách/ ktorým literá prawna/ nie *fens* do wykrętow służy *GórnRozm* I4.

Szeregi: »litera i pismo« (1): ták trzymáiąc iřz literá y zwierzchne piśmo ieft iáko ciáło: á zatáione iego rozumienie ieft iáko duřzá niewidoma. *SkarŻyw* 363.

»słowo ani litera« (1): Nie pátrzę ia ták wiele ná flowá/ áni ná literę/ iáko wy pátrzyćie/ ále pátrzę ná rzetz *KrowObr* 204.

Wyrażenie przyimkowe: »wedle (a. według) litery« = *dosłownie, literalnie; nie przenośnie; ściśle* (31): Fráncifzek według litery Ewánieliey ftrzegł/ nieprzeřtąpił řpieniá namnieyřzego *KrowObr* 144, 144 [3 r.]; *Leop Rom* 2/29; Prawdá to ieft/ iż wedle litery mowi o onym wybáwieniu Izráelczykow/ z niewoli Egipćłkiej [...]. Ale to co on wedle litery/ o rzeczy dawno przeřřley/ wřzyřtkim przyczyta/ to też Ewánieliřtá zořobná Iezuřowi Pánu nieiákim řpofobem duchownym przypifuie *CzechRozm* 143v, 98v, 110, 123v, 135, 142v, 178; *CzechEp* 154, 411, 417. *Cf Zwroty.*

~ *W przeciwstawieniu:* »wedle litery ... wedle wyrozumienia duchownego« (1): Ktore księgi wedle gołey litery [...] řą o krolu Sálomonie/ y corce krolá Egipćłłkiego: ále wedle wyrozumienia duchownego/ o złączeniu duřse řwiętey y o řpoineniu Chryřtá Pána z kořciołem Krzeřciáńłkim. *Leop* HHh4.

Wyrażenie: »wedle gołej litery« (1): *Leop HHh4 cf W przeciwstawieniu.*

Szeregi: »wedle litery i (abo) ciała« (3): wiele ieft pińmá ś. ktore fie wedle litery y ćiańá/ wprzod w Dawidzie fámym [...] pokázowáło *CzechRozm* 105, 142v; *CzechEp* 365.

»cielesny (a. cieleśnie), (i) wedle litery« (2): *CzechRozm* 115; Nád to/ iefli ćielefne y wedle litery máią być te plagi [...] czyli duchowne: to iefzcze trudniey rozładzić. *WujNT* 838. ~

Synonimy: 1. *buksztab, tcionka.*

KW